

ПОСТУП НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз навчальних книг для початкової школи – букварів та читанок, що виходили друком у середині ХІХ століття. Послідовний аналіз посібників для навчання грамоти дає змогу наочно уявити стан дитячої літератури у ХІХ ст., її становлення і подальший розвиток.

Ключові слова: буквар, азбука, читанка, граматики.

Vovk Olena. Advancement of new Ukrainian child's literature in the second half of XIX century.

In the article the analysis of educational books is carried out for initial school, abc-books and readbook that went out printing in the middle of XIX of century. The successive analysis of manuals for the studies of deed gives an opportunity evidently to imagine the state of child's literature, her becoming and further development.

Key words: abc-book, alphabet, readbook, grammar.

Постановка проблеми. Біля джерел зародження української дитячої літератури завжди були навчальні книги: букварі, абетки та читанки (останні становили продукт роботи письменників, які переважно займалися педагогічною діяльністю).

Із розвитком літератури на народній мовній основі, коли художнє слово стає виразно національним за змістом і духом, навчання словесності і підручники кардинально змінюються. Переосмислення здобутків давньої літератури потужно впливають на шкільну літературну освіту. Розгортається, власне, новий етап гуманізації освіти. До змісту читанок включаються оповідання і вірші про родину, рідний край, село, церкву. Дітям пропонуються «повістки» – оповідання моралізаторського змісту, байки, коротенькі казки, оповіді зі святих книг. Власне, дитина починає одержувати найнеобхідніші відомості про оточуючий світ зрозумілою їй рідною мовою.

Культурні діячі минулих століть розуміли важливість освіти в Україні рідною мовою. Всупереч заборонам, українські підручники, передусім для початкової школи, виходили друком. Букварі українською мовою з'явилися в середні ХІХ ст.

Розгляд букварів і читанок цікавий не лише як документ свого часу, джерело, що розповідає про соціально-політичне становище у суспільстві. Він дає інформацію про щоденне життя українського народу,

особливо про життя дітей. Автори букварів здавна вміщували в підручниках з їхнього погляду доступні дітям тексти: тематичний матеріал у букварях повинен знаходити розуміння в дитячих уявленнях і переживаннях, відображати ті інтереси, якими живуть діти на даний момент в оточуючому їх суспільстві.

Ще однією характерною, дуже важливою стороною букваря є розділи, де зібрано невеликі за обсягом тексти, що закріплюють навички читання. Укладачі прагнуть вміщувати у букварі зрозумілі для сприйняття дитини матеріали для читання. В окремих випадках ці тексти створювали самі автори підручників. Частіше включалися тексти тих письменників, твори яких вважалися на даний період зразковими, а імена – загальновідомими.

Аналіз досліджень. Тенденції розвитку української дитячої літератури окресленого періоду було висвітлено у працях О. Грицяя, М. Возняка, Б. Заклинського, К. Малицької, В. Прокоповича, С. Сірополка, С. Русової, І. Танчаковського, І. Франка, С. Шаха, І. Ющишина, Л. Ясинчука. У дослідженні Б. Гошовського здійснено спробу цілісного викладу історії дитячої літератури; розкрито проблему дитячої періодики на Україні кінця XIX – початку XX ст. Серед книгознавчих праць, у яких приділено увагу історії дитячої книжки, слід відзначити дослідження М. Вальо, Т. Ківшар, Л. Кусий, Н. Марченко, Е. Огар.

Мета статті. Здійснити послідовний аналіз посібників для навчання грамоти, що дасть змогу наочно уявити стан дитячої літератури, її становлення і подальший розвиток.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середині XIX ст. в Україні виходили українською мовою букварі О. Духновича, К. Швейковського, І. Деркача, П. Куліша, М. Гатцука, Т. Шевченка. Над складанням букварів працювали Ю. Федькович, Б. Грінченко, Т. Лубенець та ін. Провідне місце серед шкільних предметів у другій пол. XIX ст. посіли література і граматики української мови як окремі самостійні предмети. На Західній Україні навчальні книжки для початкової школи, букварі та читанки створювали Я. Головацький, Ю. Федькович, М. Шашкевич, О. Духнович, Й. Кобринський та ін. Авторів відзначало прагнення подавати тексти зрозумілою народною мовою, а виховний ідеал зосереджувати переважно в оточуючому українському світі. Навчальні книги будувалися на живому українському слові, близькому і зрозумілому дітям.

Біля джерел української дитячої літератури стояв, окрім згаданих вище письменників, видатний представник культурно-освітнього руху на Західній Україні М. Шашкевич, що належав до гурту «Руська

трійця». У 1836 році М. Шашкевич уклав для дітей першу українську читанку, але книга тоді не була видана. Літературознавець М. Возняк зазначає, що 2 грудня 1836 р. вона була подана до львівської цензури, але відхилена через народну мову [3, 118]. «Читанка для малих дітей, до школьного і домашнього употреблення починена Маркіяном Шашкевичем» побачила світ лише у 1850 році, а видавцем її став Я. Головацький.

Саме Шашкевич вводить до літературного вжитку термін «читанка». Книга вміщувала переказані народною мовою біблійні легенди, невеликі повчальні оповідання, байки. Зміст і композиція читанки відповідали віковим особливостям дітей.

Водночас у Закарпатській Україні розгорнув свою діяльність Олександр Духнович. У своїй просвітительській діяльності він широко використовує засади етнопедагогіки, значну увагу приділяє моральному та фізичному вихованню дітей. У 1847 році у Будапешті виходить його буквар «Книжиця читальная для начинающих». Просвітитель щиро прагнув прищепити молоді прості, морально здорові погляди народу на життя і призначення людини, в основі яких – праця. У букварі багато віршів, статей у яких вдало розкрито основні погляди на навчання та виховання. Духнович вважав навчання цілеспрямованим педагогічним процесом, під час якого діти, не без допомоги вчителя, опановують знання, водночас у них виховуються такі моральні якості, як чесність, людяність, скромність, ввічливість, правдивість, чуйність, охайність, працьовитість, повага до батьків, любов до народу [7, 20].

У 50-х – поч.60-х рр. XIX ст. для шкіл Наддніпрянської України з'являються навчальні книги для дітей і дорослих «ГраMATка» П. Куліша (1857); «Южно-русскій буквар» Т. Шевченка (1861); «Букварь» О. Потебні (1861); «Українська граматка» Г. Дарагана (1861); «Українська абетка» М. Гатцука (1861); «ГраMATка для українського люду» Л. Яценка (1862); «Домашня наука» К. Шейковського (1861); «Азбука по методу Золотова для южно-русского края» О. Строніна (1861); «Арифметика або нотниця» О. Кониського (1863), його ж «ГраMATка або перша читанка для початку вчень» (1883) та ін.

Найбільша заслуга у створенні перших українських шкільних підручників, як і в усій боротьбі за навчання в школі українською мовою, належить геніальному письменникові та громадському діячеві Т. Г. Шевченкові.

Т. Шевченко підготував і на початку 1861 року видав (на власні кошти) посібник для навчання грамоти українською мовою під назвою

«Буквар южнорусский». Укладаючи свій «Буквар», Т. Шевченко звертається до кращих зразків народної творчості, а інколи, як матеріал для читання, підбирає і свої власні твори. Видання було невеличке за обсягом – усього 24 сторінки

Незважаючи на всілякі перепони, Шевченків підручник ширився по Україні. В містах і селах Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Черкащини, Харківщини можна віднайти свідчення його використання у школах [13, 147].

У своїх виступах, художніх і публіцистичних творах Т. Шевченко, О. Духнович, Ю. Федькович, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, А. Свидницький, Х. Алчевська, М. Лисенко, Леся Українка та ін. гостро ставили питання про освіту і виховання рідною мовою, про вагомість української літератури в становленні підростаючого покоління в дусі гуманізму і патріотизму. Зокрема, О. Духнович та Ю. Федькович безпосередньо брали участь у складанні навчальних книжок, а видатний письменник, критик і літературознавець І. Франко відтворив у повісті «Борис Граб» благотворний вплив художньої літератури на виховання школярів. Крім того, І. Франко постійно тримав під своїм критичним поглядом розвиток методики української літератури в Галичині, особливо становлення нового підручникотворчого процесу з середини XIX ст.

Та ще за чотири роки до виходу букваря Т. Шевченка побачила світ «ГраMATка» П. Куліша (1857 р.). Поряд з матеріалами для читання, письма, лічби автор умістив коротеньку історію України з уривками й коментарями. Книжка була чудово ілюстрована, з майстерно виконаними гравюрами, заставками, відбивками, обсягом 149 сторінок, і являла собою типове для того часу поєднання: буквар і читанку. «ГраMATка» Куліша повернута до народних національних витоків. У народно-педагогічному плані привертають увагу такі розділи «Граматики», як «Прислів'я» та «Яка була доля нашого народу од найдавніших часів». Їх зміст насичений народною мудрістю, спрямований на розвиток національної свідомості маленьких громадян [7, 32]. Відбираючи матеріали для читання, автор звертається до творчості Т. Шевченка і до народної творчості.

У 1861 році побачила світ «Українська абетка» М. Гатцука. Кожна буква абетки супроводжувалась пояснювальною ілюстрацією. Ілюстративний матеріал підібрано за двома основними тематичними напрямками: релігійним і козацьким. Абетка відрізняється великою кількістю текстів для читання – це і українські народні думи, вірші, оповідання, легенди. Не забував М. Гатцук і про усну народну творчість: у книзі вміщено 103 прислів'я, колядки та щедрівки [7, 32].

Наслідуючи Т. Г. Шевченка, видатний письменник з Буковини Юрій Федькович боровся за створення справді народної школи, яка б не тільки давала певну освіту дітям, а й була вогнищем культури для народу Буковини. У 1866 р. Федькович написав «Буквар для господарських діточок на Буковині». Ця невеличка за обсягом книжечка промовляла до малих буковинців рідним материнським словом. Для закріплення кожної букви у книжці дібрано цікаві тексти, щоб діти мали змогу перевірити засвоєні знання. Навчальний матеріал, який Ю. Федькович вмістив у своєму букварі, дає підстави вважати, що письменник хотів виховати у дітей такі моральні якості, як працьовитість, організованість, правдивість, повагу до старших людей. Однак на перше місце він завжди висував виховання любові до рідного народу як носія найвищої моралі. В казках, які автор підготував для шкільних читанок, завжди перемагають герої – представники народу. В кінці своїх оповідань та казок, звертаючись до дітей, Ю. Федькович робить висновки, ставить запитання, зосереджуючи увагу юних читачів на позитивному прикладі.

У 1869 році у Відні вийшов «Співаник для господарських діточок» Федьковича, виданий власним коштом М. Бучинського. Це була перша книжечка, надрукована фонетичним правописом, яким було дозволено користуватися. У ній було вміщено 8 пісень з нотами. Добираючи їх, Ю. Федькович прагнув, щоб виховання дітей здійснювалось у дусі народних традицій.

Важкою була доля книжки Б. Грінченка під назвою «Українська граматка для науки читання й писання». Він склав її ще у 1888 році, працюючи сільським вчителем. Та лише 1907р. ця книжка побачила світ. З приводу цього букваря Грінченко писав так: «Склав я цю граматку ще року 1888, будучи на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю граматку друківаними літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину і чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалися їх наука» [4, 61].

Буквар Грінченка складається з чітко розмежованих двох частин: букварної і післябукварної, що має назву «Читання після азбуки». Про післябукварну частину автор говорить так: «...Я силкувався дати матеріал цілком дітям зрозумілий, йдучи від легшого до важкого, і інтересний за змістом. Після алфавіту є невеличка читанка, – мені здається, її досить, щоб дитина запанувала над технікою читання. Усі вірші, під якими нема авторського підпису, – народні, загадки і приказки теж народні. З прозових оповідань частина народні, всі інші я написав умисне

для граматики» [4, 64]. Для після букварної, або хрестоматійної частини Грінченкової «Граматики» характерні такі літературні жанри: байки, оповідання, вірші, приказки, загадки, дотепи. Усе це робило навчання цікавішим для дітей і більш продуктивним.

Букварна частина граматики поділена на 29 параграфів. Кожний включає предметний малюнок із підписом, до якого входить нова літера, окремі слова, речення, а згодом і невеликі оповідання. Автор відзначає, що намагався розташувати літери у такому порядку, щоб спочатку йшли легші для вимови звуки, і щоб вистачило матеріалу для читання. З другого параграфа в підручнику вміщено окремі письмові вправи граматичного характеру та поради вчителям про те, як слід організувати виконання учнями таких вправ.

Щодо алфавіту, поданого в «Українській граматиці», то Б.Грінченко в методичній статті «До вчителів» зауважив: «Я взяв повний український алфавіт з 33 літер, тобто: всі ті літери, якими пишуться слова української мови, не викидаючи й літери Г, без якої нема змоги обійтися» [4, 64].

У своєму букварі Б. Грінченко пропонує зразки косоногого письма малих і великих букв, а також слів і фраз з ними. Вправи для письма подано послідовно, що, без сумніву, сприяло виробленню навичок правильного каліграфічного письма.

Борис Грінченко, як видатний український етнограф, мав у своєму розпорядженні багатий і цікавий фольклорний матеріал (прислів'я, казки та загадки) і досить вдало використав його у своєму букварі, що без сумніву зробило його зміст доступним і цікавим для дітей.

Особливої уваги заслуговують уміщені в букварній частині, а також у розділі «Читання після азбуки» тексти. Автор поставив перед собою завдання – давати матеріал повністю зрозумілий дітям, йдучи від легкого до складного, і цікавий за змістом. Хороший знавець фольклору, Б. Грінченко використав прислів'я, приказки, загадки, народні вірші. Спеціально для граматики він написав невеликі оповідання за мотивами народних сюжетів. Цей матеріал дібраний з урахуванням педагогічної доцільності, спрямований на виховання чуйності, чесності, почуття дружби, поваги до праці та навчання. Б. Грінченко ознайомлює дітей з визначними іменами в українській літературі. У підручнику вміщено вірші Т. Шевченка, Л. Глібова, Є. Гребінки [11, 75].

Разом із дружиною письменницею Марією Загірною Грінченко уклали книжку – «Рідне Слово. Українська читанка», першу після «Граматики» книгу для читання. Виданий був збірник з фонду імені Бориса Грінченка, з портретом автора та тематичними малюнками [2].

Висновки. Для періоду другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. характерним є поступовий перехід від релігійно-виховної, моралістичної тематики (50-70-ті роки ХІХ ст.), «москофільської» тематики до появи широкого спектру дитячих видань. Цей період обумовлений пошквалюванням наприкінці ХІХ ст. національно-культурного життя українців, зародженням та становленням концепції національної школи й виховання, усвідомленням важливої ролі дитячої книжки у навчально-виховному процесі.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Думка»: Журнал, який писав Б. Грінченко разом з учнями в Олексіївці] з малюнками. 1888–1889 рр. – ІР НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – [ф. І, од. зб. 31457]. – Арк. 82.
2. «Проліски». Настин часопис. – 1894. – ІР НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – [ф. І, од. зб. 31511]. – Арк. 116.
3. Возняк М. Історичне значення діяльності Маркіяна Шашкевича / Михайло Возняк // Наук. віс. ін-ту суспільних наук. – Київ. – 1953. – Т. 1. – С. 111 – 129.
4. Грінченко Б. Українська грамати́ка до науки читання й писання / Борис Грінченко. – К. : Друк. Т-ва «Криниця», 1917. – 64 с.
5. Єфремов С. Борис Грінченко / Сергій Єфремов // Духовні криниці. Ч.1. – К., 1997. – С. 420 – 423.
6. Загірня М. Спогади : [Передм., упоряд., прим. Л. Л. Неживої]. – Луганськ, 1999. – 160 с.
7. Клименко О. Перші друковані вітчизняні букварі / Оксана Клименко // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 4. – С. 20 – 32.
8. Копиленко Н. До ювілею подружжя Грінченків / Н. Копиленко // Шлях освіти. – 1998. – № 4. – С. 44 – 46.
9. Над могилою Бориса Грінченка: Автобіографія, похорон, спомини, статті. – К., 1910. – 184 с.
10. Огар Е. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки / Е. Огар. – Л., 2002. – 160 с.
11. Погрібний А.Г. «Клейнод душі моєї – добро мого народу... » : Борис Грінченко в ювілейному осмисленні та Документах з його архіву / А. Г. Погрібний // Наука і культура. Україна : Щорічник. – К. : Т-во «Знання», 1996. – Вип. 23. – С. 72 – 87.
12. Скрипченко Н.Ф. Від букваря Івана Федорова до наших днів / Н. Ф. Скрипченко // Радянська школа. – 1974. – № 9. – С. 33 – 37.
13. Стельмах С. Поширення «Букваря южнорусского» Т. Г. Шевченка у 60-х роках ХІХ ст. / С. Стельмах // Зб. праць 27 Шевченківської конф. / Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка – К. : Наук.думка, 1989. – 276 с.
14. Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа // Світло: Український педагогічний журнал. – 1910. – Кн. 1. – С. 9 – 14.